

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО
КРАЄ-
ЗНАВЦТВА

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Нелегкий, складний і суперечливий шлях пройшло впродовж своєї історії українське краєзнавство. Однак, навіть обмежене у своїх можливостях в період панування російської монархії, "обласкане", а згодом спалюване в 20-30-х рр. ХХ ст. надто заорганізоване і заідеологізоване в 50-80-х рр., воно, попри всі труднощі і негаразди, залишалося важливим засобом збереження кращих традицій нашого великого і талановитого народу.

Історії ще належить дати глибоку і об'єктивну оцінку багатогранної діяльності краєзнавців минулого, всім, хто прямо чи дотично був причетний до унікальних за своїм змістом і значенням досліджень рідного краю. Зокрема, ще не сказано останнього слова про краєзнавчі уподобання Івана Котляревського, чия безсмертна творчість так міцно ґрунтується на українському фольклорі, всебічному знанні історії та місцевих звичаїв. Ще і недостатньо розкрито внесок у краєзнавство національного генія - Тараса Шевченка, чий щоденники, дорожні нотатки, малюнки, епістолярна спадщина містять у собі чимало цінних і яскравих свідчень. Майже не розкриті в сучасній науці погляди чудової української поетеси Лесі Українки, яка вбачала у вивченні місцевої історії основу освіти і виховання. Подібні приклади непоодинокі. Вони переконують в тому, наскільки глибоко у часі слід шукати витoki українського краєзнавства.

Не можна усвідомити місце і роль краєзнавства в збереженні культурних традицій без висвітлення подвижницької праці українських меценатів: Ханенків, Гансенів, Тарновських, Терещенків, Смиренків та багатьох інших, які зібрали й донесли до сучасників унікальні музейні колекції, сприяли збереженню тисяч наукових пам'яток - історії, археології, архітектури, монументального мистецтва.

Характерно, що саме подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції заклала належні підвалини подальшого розвитку краєзнавства. Не випадково, що навіть в буремні роки Української революції, в умовах громадянської війни зароджувались і функціонували численні краєзнавчі організації, що мали реальну підтримку урядів Центральної Ради, Гетьмана, Директорії. Серед важливих справ, започаткованих в період Української революції стало здійснення заходів щодо впорядкування могили Великого Кобзаря, створення Національної галереї, Всеукраїнського "Шевченківського" або "Пам'яткового" музею, українських університетів Києві та Кам'янці-Подільському.

Таким чином, навіть за надзвичайно складних умов українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником ствердження національної ідеї.

У першому Статуті Всеукраїнської Академії наук, затвердженому Гетьманом 1918 року говорилося, що "як найвища українська наукова установа, ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу".

Вже на початку 20-х років у структурі Історико-філологічного відділу ВУАН плідно працювало ряд комісій краєзнавчого профілю: Постійна комісія для складання історико-географічного словника (голова - О.Грушевський); Комісія для складання археологічної карти України (голова - М.Біляшівський); Фольклорно-етнографічна комісія (голова - А.Лобода); Софійська комісія (голова - Ф.Шміт) та інші.

В першій половині 20-х років Академія практично взяла на себе координацію краєзнавчої роботи в Україні. Глибокою зацікавленістю відзначалась діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 р. До складу названої комісії входили такі відомі українські вчені, як А.Лобода, О.Фомін, І.Шмальгаузен, М.Птуха, В.Липський, П.Тутківський, М.Василенко, М.Шарлемань та інші.

Багато конкретних практичних справ і на рахунку Харківської комісії краєзнавства для Слобожанщини під керівництвом Д.Зеленіна. Велику допомогу згаданому координаційному центру надавав патріарх харківських істориків, академік Дмитро Багалій.

Наприкінці 1923 року в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію - Одеську, під головуванням С.Дложевського. Одеським дослідникам рідного краю, незважаючи на великі матеріальні труднощі, вдалося налагодити видання "Вісника Одеської комісії краєзнавства", зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку.

Відзначаючи позитивну роль краєзнавчих комісій при ВУАН в академічному звіті Президії ВУАН, академіки В.Липський, А.Кримський, А.Лобода наголошували: "Разом з тим необхідним є те, аби принаймні Центральні комісії краєзнавства у Києві, Харкові та Одесі користувались в урядових установах правами і авторитетами, які відповідають їх державному і науковому значенню".

Реальним кроком уперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність

на цій ниві видатного українського історика Михайла Грушевського. Утворені ним в 1924 р. при Кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Лівобережна, Полуднева, Західної України та інші) ставили розробку регіонально-історичних проблем на рівень високих вимог академічної науки. Таким чином, Всеукраїнська Академія наук, виступивши ініціатором згуртування сил краєзнавців, заклала наукові підвалини усієї подальшої їхньої діяльності.

Виняткова увага до наукових форм краєзнавства цілком закономірно обумовила піднесення і його громадських засад. Організаційне і науково-методичне керівництво ними взяв на себе Український комітет краєзнавства, сформований на Першій Всеукраїнській краєзнавчій нараді наприкінці травня 1925 року. На увічнення цієї непересічної події в листопаді 1998 року в Харкові було урочисто відкрито меморіальну дошку на будинку, де працював Український комітет краєзнавства.

Результати роботи УКК, пов'язані з іменами таких видатних вчених, як Д.Багалій, М.Яворський, С.Рудницький, М.Волобуєв, М.Кулик, С.Пилипенко, були досить вагомими. Завдяки їхнім зусиллям були зроблені перші кроки в дослідженні історії населених пунктів України, вивченні окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, розробці наукових засад пам'яткоохоронної роботи. Водночас, можна з повним правом констатувати, що завдяки згуртованому навколо інтелігенції краєзнавчому активу, вдалося попередити чимало непоправних втрат в українській культурі.

Високо оцінюючи досягнення краєзнавства 20-х - початку 30-х рр., не можна не зазначити, що їх творчий доробок до цього часу не знайшов свого належного наукового осмислення. Наприклад, до цього часу не узагальнена діяльність Постійної комісії для складення історико-географічного словника, яка практично започаткувала роботу зі створення багатотомної історії міст і сіл. Лише фрагментарно висвітлена діяльність Українського комітету краєзнавства та Українського комітету охорони пам'яток культури. До цього часу не складено мартирологу імен українських краєзнавців, які стали жертвами політичних репресій. Цілком очевидно, що ці та інші аналогічні питання ще чекають свого дослідника.

Нових, нетрадиційних підходів вимагає оцінка результатів діяльності українських краєзнавців за останні п'ять десятиріч. Було б невірним розглядати її як з нігілістичного боку, так і з позицій надмірної абсолютизації. Наприклад, значення роботи над багатотомною "Історією міст і сіл України" не обмежується підготовкою видання, що не має до цього часу свого аналогу у світовій практиці. Не менш важливим стало те, що в процесі написання літопису населених пунктів до власної історії прилучилися десятки тисяч краєзнавців, які на основі маловідомих

архівних матеріалів, раритетної літератури вивчали історію рідного краю, відкривали для себе нові імена, події, факти.

Цілком зрозуміло, що багатотомна "Історія міст і сіл України" не позбавлена своїх недоліків, притаманних для усієї літератури минулого. Однак, унікальність видання змусила науковців, краєзнавчий актив, владні структури поставити на порядок денний питання про перевидання літопису на новій документальній базі з урахуванням високих вимог нашого часу. Цю пропозицію було одностайно схвалено на II з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців, що відбувся у грудні 1996 року.

Не варто, мабуть, відкидати непересічне значення музейництва на громадських засадах, яке певним чином було скомпрометоване зайвою опікою з боку політичного і державного керівництва, місцевих владних структур. Водночас не можна заперечити те, що завдяки самовідданому пошуку місцевих краєзнавців вдалося зберегти сотні тисяч оригінальних документів, пам'яток історії та культури. Високо оцінюючи зазначені ініціативи, все ж зазначимо, що громадське музейництво потребує більшої уваги з боку Національної академії наук, Міністерства культури та мистецтв України, Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів, творчих спілок. Досвід численних зарубіжних країн переконує, що громадські музеї можуть стати не лише осередками культурно-освітньої роботи, а й місцем спілкування людей усіх поколінь.

На сучасному етапі розвитку краєзнавства своєї практичної реалізації вимагають ряд національно-культурних ініціатив, започаткованих громадськістю в кінці 50-60-х рр. Так, дещо обмежено на сьогоднішній день виглядає діяльність щодо створення заповідника козацької слави на острові Хортиці. Внаслідок відсутності коштів і повсякденної практичної роботи, вона продовжує носити декларативний характер. Водночас, чомусь залишається непоміченою Державна програма увічнення сторінок історії українського козацтва, розроблена в другій половині 60-х років за участю провідних українських учених - істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців.

На жаль, поступово втрачає свою динаміку і робота зі створення мережі етнографічних музеїв, які по праву вважаються скарбницею народної культури. Відкриті в минулому Музей народної архітектури та побуту України, етнографічні комплекси просто неба у Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях, Ужгороді, інших регіонах потребують більшої державної підтримки, активізації відповідної пошукової і науково-дослідної роботи. Водночас викликає стурбованість відсутність етнографічних музеїв в ряді самобутніх своєю культурою регіонах. Наприклад, такий музей вже давно можна було б створити на Слобожанщині поблизу

На світлині:

Під час урочистого відкриття меморіальної дошки
на будинку, де працював Український комітет краєзнавства.
Харків, листопад 1998 р.

Харкова, однак справа вже тривалий час не зрушується з мертвої точки.

Розглядаючи краєзнавство як важливий засіб збереження багатовікових культурних традицій українського народу, доцільно звернути увагу на сучасний стан пам'яткоохоронної роботи. Незважаючи на певні зусилля, в Україні досі не вироблена загальна концепція пам'яткоохоронної діяльності, відсутня необхідна для цього законодавча і нормативна база. Невиправдано повільно просувається вперед і підготовка "Зводу пам'яток історії та культури" (цього року побачив світ лише перший том, присвячений Києву). Складається враження, що ряд органів місцевого самоврядування вже втратили до цього видання свій інтерес. Разом з тим, нігілістичне ставлення до пам'яток відгукнеться в майбутньому не лише численними втратами культурної спадщини, а й негативними відворотними процесами в суспільній свідомості.

Яскравим прикладом цього може служити наше ставлення до генеалогії, яку ми тривалий час розглядали лише як допоміжну історичну дисципліну. Останнє призвело до того, що сучасне покоління, як правило, не знає своїх предків далі третього-четвертого коліна, не має змоги пишатися їхнім славним минулим.

Знаменний час Українського державотворення тісно пов'язаний з пробудженням у мільйонів наших співвітчизників спільного інтересу до минулого рідної батьківщини. В системі історичного пізнання особливе місце посідають дослідження минулої і сьогоденних перетворень кожного великого і маленького міста, селища, села, хутору, кожного регіону. Саме вони є своєрідною точкою опори у просторі сучасного історичного буття. Завдяки зусиллям дослідників, об'єднаних з березня 1990 року у Всеукраїнську спілку краєзнавців, проведено значну роботу з вивчення правдивої історії усіх населених пунктів, виявлення і збереження пам'яток історії та культури, вшанування пам'яті полеглих у національно-визвольних змаганнях і в роки Великої Вітчизняної війни, повернення незаслужено призабутих імен державних діячів,

майстрів культури, вчених, відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч громадян, які стали безневинними жертвами політичних репресій. Важко переоцінити плідну роботу краєзнавців у підготовці низки фундаментальних праць, документальних збірників, путівників, підручників і посібників, відродженні випуску журналу "Краєзнавство" та регіональних альманахів, у створенні музейних експозицій та розробці туристсько-екскурсійних маршрутів, здійснену за велінням серця, як правило на громадських засадах.

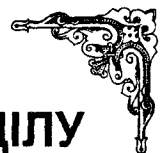
Про високий науково-пізнавальний рівень досліджень українських літописців рідного краю свідчить проведення (кожні два роки) Всеукраїнських краєзнавчих конференцій, першу з яких за часів Незалежності України було організовано 1991 року у заповідному місті Кам'яниці-Подільському. Згодом такі конференції відбулися у Луцьку (1993), Черкасах (1995), Харкові (1997), а нинішньої осені ми плануємо зібрати ентузіастів краєзнавства на Дніпропетровщині - землі козацької слави. Вагомий внесок зроблено краєзнавчим активом у розробку переліку пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення. Поряд з всесвітньовідомими архітектурними пам'ятками - Успенським собором Києво-Печерської лаври та Михайлівським Золотоверхим собором у Києві це, зокрема, і Троїцька церква 1616-1859 рр. (зруйнована у 30-х роках та комплекс забудови Ринкового майдану Кам'яниці-Подільського XIII-XVIII ст. (зруйнований у 50-х рр.)).

Глибоко переконаний, що у новому тисячолітті український краєзнавчий рух має велику перспективу і буде широко підтримуватися Українською державою.

*Петро Тронько,
академік НАН України,
голова правління
Всеукраїнської спілки краєзнавців*

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА (1873-1876 рр.)

Помітне поживлення українського національного руху, пов'язане з діяльністю кирило-мефодіївців і громадівців 60-х рр., покликало до життя потребу наукового осмислення історичної спадщини, економічних і культурних

особливостей побуту та звичаїв її населення. Ця потреба відчувалася особливо гостро у зв'язку із входженням до складу Росії після поділів Польщі правобережних українських земель, упродовж понад століття відірваних від основ-